

EILER FERENC*

Mozgástér a kényszerpályán. Egy valóban különleges kapcsolat története

Andreas Schmidt-Schweizer (Hrsg.): *Die westdeutsch-ungarischen Beziehungen in Wirtschaft, Politik und Kultur 1973/74–1987. Teilband 1: Darstellung; Teilband 2: Quellenedition*. Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2024. 1369 oldal

A II. világháborút lezáró békeszerződés és az 1989/90-es rendszerváltás közötti évtizedekben a szocialista táboron kívüli országok közül a magyar külpolitika különös figyelmet szentelt Nyugat-Németországnak, az ott zajló gazdasági, társadalmi és politikai folyamatoknak. A hetvenes évek elejétől az NSZK már egyértelműen a legfontosabb nyugati országnak számított a budapesti vezetés számára, amellyel nemcsak hogy felvette a diplomáciai kapcsolatot, de több területen is komoly gazdasági együttműködést épített ki. De Bonn számára is fontos volt ez a kapcsolat: a szovjet befolyás és ellenőrzés alatt álló kelet-európai államok közül ugyanis Magyarországon találta meg azt a partnert, amely a kétségkívül meglévő ideológiai különbségek és a tömbszemlélet mozgástért szűkítő adottságai ellenére is nyitottságot mutatott a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején meghirdetett német új keleti politika (*Ostpolitik*) fogadására.¹

Ezek után meglepő, hogy sokáig sem a németországi, sem pedig a magyarországi történettudomány nem fordított kellő figyelmet a két ország kapcsolattörténetének erre a szakaszára. A legtöbb megjelent tanulmány vagy ismeretterjesztő munka a kérdéskomplexumnak általában egy-egy aspektusával vagy a négy évtized egy rövidebb szakaszával foglalkozott. A fontosabb publikációkat jegyző politológusok, történészek, volt diplomaták közül kiemelkedő jelentőségű a nemzetközi kapcsolatok történetét a politikatudomány prizmján keresztül vizsgáló Kiss J. László és Horváth István, az egykori bonni nagykövet munkássága. Utóbbi a történész

* A szerző történész, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa, a PTE BTK TTI Német Alapítványi Tanszék munkatársa; E-mail: eiler.ferenc@tk.elte.hu; ORCID: 0009-0003-5737-0571

¹ Willy Brandt szociáldemokrata kancellár által meghirdetett új nyugatnémet politikai irányvonal, amelynek az volt a célja, hogy javítsa az NSZK külpolitikai kapcsolatait a Szovjetunióval, az NDK-val és a Varsói Szerződés tagállamaival.

Németh Istvánnal egy könyvet is szentelt a német–magyar kapcsolatoknak.² A könyv elsősorban a politikatörténet iránt érdeklődő laikus közönség számára készült, csakúgy, mint Horváth dokumentumokat is közlő visszaemlékezése, amelyet Heltai András újságíróval közösen jegyzett.³ Emellett a Magyarország nemzetközi kapcsolataival foglalkozó munkák közül több is szentelt néhány bekezdést a német–magyar kapcsolatok kérdésének. Átfogó, a tárgykör minden aspektusára kiterő, tudományos igényű elkészített nagylélegzetű munka azonban nem készült. Annak ellenére sem, hogy a téma mind Németországban, mind Magyarországon jól dokumentált, s a rendszerváltás óta a levéltárakban szabadon kutatható.

Andreas Schmidt-Schweizer, a téma jelenleg legelismertebb szakértője, az ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet főmunkatársa a 2010-es évek legelején kezdett el szisztematikusan foglalkozni a világháború utáni nyugatnémet–magyar kapcsolatok történetével, majd elhatározta, hogy egy másfél évtizedes projekt keretében feldolgozza a kapcsolat történetét, s egyúttal megjelenteti a kérdésben releváns német és magyar források válogatott gyűjteményét is. A munkát három szakaszra bontotta, s a publikálás időrendjét tekintve hátulról visszafelé haladt: először az 1987–1990 közötti éveket dolgozta fel,⁴ aztán következett az 1973/74–1987-et átfogó időszak, s jelenleg az 1945–1973 közti három évtized történetének szerkesztési munkálatai zajlanak. Az első két szakaszcsoport készített kiadványok 2017-ben és 2024-ben jelentek meg, az utóbbi publikálása az előzetes tervek szerint 2027-re várható, szintén a neves De Gruyter Oldenbourg Verlagnál.

A már megjelent munkák tematikus szűrője nem egységes: a rendszerváltás előtti évek krónikáját tárgyaló 2017-es mű egy kötetben jelent meg, 744 oldalon, fókuszában a politikai-diplomáciai kapcsolatokkal, az 1973 és 1987 közti időszakal foglalkozó kiadvány pedig kétkötetes (összesen 1369 oldal), és a téma politikai aspektusa mellett külön alfejezeteket szentel a gazdasági és kulturális ügyeknek is. Persze érthető, hogy a hatalmas terjedelem (és a megjelentetési költségek) miatt nem volt kivitelezhető a kétnyelvű publikálás, mégis kár, hogy a németül nem tudók számára a források magyar nyelven nem érhetők el. Az AI és ezzel összefüggésben a különböző fordítóprogramok fejlődésével azonban ez az észrevétel feltehetően rövidesen okafogyottá válik.

A kiadvány tehát két kötetből áll. Az elsőben egy, a vizsgált másfél évtized történetét feldolgozó, alaposan megjegyzetelt 400 oldalas monográfia és egy 80 oldalas kronológia kapott helyet, a másodikban pedig 144 olyan forrás, amelyet a szerző az időszak kulcsdokumentumainak tart. Ezek fele német, másik fele

² Horváth István – Németh István: ... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Budapest: Magvető, 1999.

³ Horváth István – Heltai András: *A magyar–német játszma. Emlékezés és dokumentumok*. Budapest: Corvina, 2015.

⁴ Andreas Schmidt-Schweizer: *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990*. Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2017.

pedig magyar levéltárakból származik.⁵ (Szövetségi Külügyminisztérium Politikai Levéltára, Koblenzi Szövetségi Levéltár, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.) A forrásgyűjteményt a benne található személyek rövid életrajza, a fontos eseményekről, intézményekről, szerződésekről összeállított glosszárium, majd zárásként forrás- és irodalomjegyzék, valamint névmutató zárja. Schmidt-Schweizer a monográfiát és a dokumentumgyűjteményt is kronologikusan tagolja: az első rész a diplomáciai kapcsolatok 1973. decemberi felvétele és a nagyhatalmak kapcsolataiban beálló „új jégkorszak” kezdete közti időszakkal (1979) foglalkozik, a második rész 1985 közepével, a nemzetközi kapcsolatok enyhülésének kezdetével zárul, a harmadik pedig az államközi kapcsolatok elmélyülését tárgyalja a késő kádári korszakban, a nemzetközi enyhülés idején. A második kötet dokumentumai kronologikus sorrendben követik egymást, a monográfiában viszont a szerző amellett, hogy itt is az időrendet követi, minden egyes részt egy politikai, egy gazdasági és egy kulturális kapcsolatokat tárgyaló alfejezetre bont tovább.

Schmidt-Schweizer az első kötetben a klasszikus politika-, illetve diplomáciai történet módszertanával közelít a témához, s célja a kapcsolattörténet minél alaposabb, részletesebb bemutatása. Ez nem jelenti azt, hogy a monográfia szimpla eseménytörténet volna, egyszerű felsorolása mindannak, ami a két ország között történt a vizsgált mintegy másfél évtizedben. Tisztában van ugyanis azzal, hogy a nyugatnémet–magyar kapcsolatok egy pillanatig sem voltak függetlenek az USA és a Szovjetunió által dominált tömbök egymáshoz való viszonyától, a nemzetközi kapcsolatok éppen aktuális hőfokától. Ezt az elemzés fejezetei is bizonyítják, amelyek pontosan meghatározzák azokat a külső feltételeket, amelyekhez igazodva alakultak a két állam kapcsolatai.⁶ A szerző tisztázza a felek motivációit, a mozgásterüket korlátozó adottságokat, a különböző területeken eltérő ütemben megfigyelhető előrehaladás okait és nem utolsósorban az emberi tényező szerepét.

A vizsgált időszak végére az ötvenes és hatvanas évek bizalmatlanságon alapuló stagnálásához képest óriási előrelépés történt a két ország politikai, gazdasági és kulturális kapcsolataiban. Ahhoz, hogy Magyarország számára az NSZK legyen a nyugati világban a legfontosabb állam (Nyugat-Németország a nyolcvanas évek elejére a Szovjetunió után már a második legfontosabb külkereskedelmi partner lett), folyamatos, néha változó intenzitású, több szinten zajló egyeztetéseken és tárgyalásokon keresztül vezetett az út. Mindeközben voltak olyan adottságok,

⁵ A dokumentumok egy része már megjelent német vagy magyar forráskiadásokban, illetve monográfiák, visszaemlékezések mellékletében.

⁶ „Kétoldalú kapcsolatok a diplomáciai kapcsolatok felvételétől a kelet-nyugati konfliktus újbóli fellángolásáig (1973/74–1979)”; „Kétoldalú kapcsolatok a kelet-nyugati konfrontáció újbóli fellángolásának és a világgazdasági recessziónak a szakaszában (1979/80–1985)”; „Kétoldalú kapcsolatok a nemzetközi enyhülés kezdetén, a Kádár-korszak végső szakaszában (1985–1987)”.

amelyek végig behatárolták a partnerek mozgásterét, sőt, egyes területeken kifejezetten a kapcsolatok elmélyítése ellenében hatottak. Az ideológiai különbségek természetesen mindvégig fennmaradtak, annak ellenére is, hogy a magyar pártvezetés kifejezetten jó kapcsolatokat ápolt az SPD vezető funkcionáriusaival. A tömbszemlélet (NATO – Varsói Szerződés, KGST – Európai Közösség) nem engedte, hogy Magyarország szembekerüljön a Szovjetunió akaratával, hasonlóképpen végig tekintettel kellett lennie az NDK érzékenységre is Nyugat-Berlin státusának ügyében, valamint abban a két évtized alatt megszilárdult alaphelyzetben, amely szerint Kelet-Berlin magát tekintette Budapest kizárólagos partnerének a német–magyar kulturális kapcsolatokban és a német kisebbséggel foglalkozó kérdésekben. De Bonn sem léphetett át bizonyos határokat, amelyeket a katonai és gazdasági szövetségi rendszere a rivális tömbbel szemben felhúzott (lásd például a COCOM-listát). Schmidt-Schweizer ezeket az adottságokat mind kibontja, s érzékenyen elemzi azokat a kísérleteket is, amelyekben a felek megpróbálták az ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos álláspontjukat tárgyalópartnereikkel elfogadtatni – a vizsgált időszak végéig rendre sikertelenül.

A három hasonlóan felépített fejezetből jól kirajzolódik a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok másfél évtizedének íve. Ezek nem egyforma ütemben fejlődtek: míg a politikai kapcsolatok az „új hidegháborús” szakaszban is intenzívek maradtak, s a gazdasági kapcsolatok is fejlődtek a nemzetközi és a magyar válság okozta megtorpanás ellenére is, addig a kulturális élet területén csak az 1985–1987 közötti időszakban történt lényegi elmozdulás az addig az NDK által dominált (lényegében sikeresen kisajátított) témakörben. Az első kettő eredményességének kulcsa az volt, hogy mindkettő a közös érdekeken nyugodott, ami nem volt elmondható a kulturális területről. Ott a nyugatnémet kezdeményezések előtt a magyar diplomácia rendre kitért.

Schmidt-Schweizer részletesen bemutatja az első hat év ún. „látogatási diplomáciáját”, amelynek során az NSZK és a Magyar Népköztársaság politikai és gazdasági irányvonalát meghatározó szereplők meghívások keretében el-ellátogattak a másik állam magas pozíciókat betöltő kormányzati (illetve néha párt-) személyiségeihez. A legismertebbek közülük Hans-Dietrich Genscher és Puja Frigyes külügyminiszterek, Otto Graf Lambsdorff gazdasági és Bíró József külkereskedelmi miniszter, Willy Brandt, az SPD vezetője, s végül 1977-ben Kádár János, 1979-ben pedig Helmut Schmidt kancellár. A két tömb között a NATO kettős határozata⁷ után beállt „jégkorszak” ellenére a Bonn és Budapest közti diplomáciai kapcsolatok ugyan időlegesen hűvösebbek lettek, de ez nem jelentette azt, hogy megszűnt volna a két fél közötti érintkezés. Valójában meglepő, hogy milyen sok politikus érkezett hivatalos párt- vagy „magánlátogatásra” a partnerországokba. (Például Helmut

⁷ A NATO az 1979-es határozat szerint – válaszul a szovjet SS-20-as rakétákra – Pershing-II rakéták és robotrepülőgépek nyugat-európai telepítését helyezte kilátásba, amennyiben a le szerelési tárgyalások nem járnának eredménnyel.

Schmidt, Willy Brandt, Egon Bahr pártpolitikusként, az MSZMP KB tag Horn Gyula, Berecz János stb.) Külügyminiszteri szinten sem maradtak el a kölcsönös látogatások (Genscher, Puja, illetve Várkonyi Péter), sőt, Kádár Jánost is fogadták Bonnban, Helmut Kohlt pedig Budapesten. Legalább ennyire fontos volt azonban, hogy a miniszteri szint alatti egyeztetések továbbra is folyamatosan zajlottak. A szerző nagyon érzékletesen mutatja be azt a diplomáciai életben bekövetkezett robbanást, ami Gorbacsov hatalomra kerülése után jellemezte a német–magyar kapcsolatokat. Még az előző időszakokhoz képest is kifejezetten intenzív munka kezdődött a különböző minisztériumok között, sőt, a magyar állam – a korábban megkezdett konzultációk után – érdemi együttműködésbe kezdett több tartományi kormányval is. A vizsgált időszak záróakkordja az NSZK köztársasági elnöke, Richard von Weizsäcker 1986-os magyarországi és Grósz Károly 1987-es bonni, stuttgarti és müncheni látogatása volt, amely megnyitotta az utat a két ország közti kapcsolatok elmélyülése előtt.

A szerző nem mulasztja el bemutatni a szociáldemokrata Willy Brandt és Helmut Schmidt Kádár Jánoshoz fűződő jó személyes viszonyát sem. Bár az 1982-ben hatalomra került Helmut Kohl kancellár (CDU) hozzájuk képest távolságtartóbb volt, ez nem jelentette azt, hogy ne támogatta volna a bilaterális kapcsolatok elmélyítését. Hans-Dietrich Genscher (FDP) pedig az 1982-es német kormányváltás után is a külügyminisztérium élén maradó politikusként kifejezetten sokat tett a „német–magyar projekt” érdekében. De Schmidt-Schweizer azt is alaposan körbejárja, hogy miért volt pozitív a megítélése Grósz Károlynak, vagy az akkor még államtitkár Horn Gyulának, valamint a magyar szakpolitikusoknak a német politikai elitben, miniszteriális bürokráciában, vagy ami legalább ennyire fontos – a nyugat-németországi sajtóban.

Budapest legfőbb motivációja a kapcsolatépítésben természetesen a gazdasági együttműködés elmélyítésének lehetősége volt. A két ország közti kereskedelmi kapcsolatok gyorsan szárba is szökkentek, s az első időszak végére az NSZK megelőzte az NDK-t a legfontosabb kereskedelmi partnerek rangsorában. A gazdasági kapcsolatoknak ez az ága mindvégig jelentős volumenű maradt, azzal a megjegyzéssel, hogy magyar szempontból a külkereskedelmi mérleg hiánya a nyolcvanas évek második felére már aggasztó méreteket öltött. A vállalatok közti együttműködés az egész vizsgált időszakban rendkívül jelentős volt, vegyesvállalatok azonban – eltekintve néhány esettől – valójában csak 1986 után alakultak tömegesen. Magyarországnak azonban a jelentős költségvetési hiány miatt égető szüksége volt devizahiteltre is, de először csak 1982-ben sikerült felvennie egy kisebb összeget német bankoktól, majd újabb 5 évet kellett várnia arra, hogy Bonn és München politikai támogatásával a háta mögött jelentősebb pénzüsszeghez juthasson.⁸

⁸ 1987 októberében egymilliárd márka hitelt vett fel a magyar kormány, amelyért Bonn kezességét vállalt.

Schmidt-Schweizer az egyes alfejezetekben sorra veszi azokat a gazdasági tárgyú megállapodásokat is, amelyeknek az volt a célja, hogy a lehető legtöbb akadályt elhárítsák az együttműködés elmélyítésének útjából, s ezeknek a mérföldköveknek a magyar gazdasági életre gyakorolt hatásaira is rendre kitér.

A kulturális kapcsolatok alacsony hőfoka mindenekelőtt annak volt betudható, hogy a magyar pártvezetés, és személyesen Kádár János is tartott az „ideológiai fellazítástól”. Ráadásul folyamatosan számolnia kellett a számára szintén fontos NDK (semmi esetre sem jóhiszemű) vezetésének rosszallásával, adott esetben tiltakozásával is. Nem véletlen, hogy Nyugat-Németországnak csak az utolsó szakaszban, a Gorbacsov-érában sikerült elérnie, hogy karnyújtásnyi távolságba kerüljön egy kulturális központ megnyitása Budapesten (s a kölcsönösség jegyében Magyarországnak Stuttgartban), megtörve ezzel az NDK ez irányú monopóliumát. Schmidt-Schweizer átfogóan ismerteti a kulturális kapcsolatok minden ágát-bogát, az egyeztetések fórumait, a könyvkiadás lehetőségeit, a kiállítások, film- és kulturális hetek, ösztöndíjak ügyét, s hogy ezek menedzselése miként változott a vizsgált időszakban.

A szerző sokszor hivatkozik a második kötetben megjelentetett dokumentumokra. Ezek mind belső használatra készültek, s jól adják vissza az érintett politikusok, szakapparátusok álláspontját, szándékait az adott témában és adott körülmények között. Vannak köztük szerződések, emlékeztetők kétoldalú megbeszélésekről, nagykövetségi jelentések és tárgyalásokra felkészítő szakértői anyagok, valamint hivatalos levelek. Schmidt-Schweizer az eredeti szövegeket szó szerint (a magyarokat saját fordításában) publikálja, egyik-másikból azonban kihagy olyan részeket, amelyeknek vagy nincs közük a dokumentumok címében meghatározott témához, vagy formális részletekre vonatkoznak. (Ezt korrekten jelzi is.) Mivel a dokumentumok általában az adott helyzet minél pontosabb összefoglalása, nem ritkán a saját oldal felkészítése céljából születtek, a bennük lejegyzett információk pontosnak tekinthetők, de legalábbis híven visszaadják az érintett fél rendelkezésre álló információit, saját szempontú megközelítését, álláspontját az adott kérdésben. Az értelmezést megkönnyíti, hogy a szerző a források előtt röviden felvázolja a kontextust, és összefoglalja a dokumentum lényegét. Ha további pontosításra vagy értelmezésre van szükség, akkor azt lábjegyzetek segítségével teszi meg. A forrásgyűjtemény nemcsak hogy lefedi az összes, kapcsolatok alakulása szempontjából fontos témát, de arra is tökéletesen alkalmas, hogy az egyes területeken zajló egyeztetéseket a maguk folyamatában követhesse az olvasó. A tájékozódásban komoly segítséget nyújt a névmutató, de egy helységnévmutató, és legalább a glosszáriumban szereplő tételek mutatóként való kezelése (egyfajta tárgymutatóként) tovább könnyíthette volna a keresést a dokumentumok között.

Schmidt-Schweizer nagyívű projektjében a De Gruyter Oldenbourg Verlag is meglátta a fantáziát, amit az is bizonyít, hogy a kiadó egy három részből álló sorozatot indított Források a Német Szövetségi Köztársaság és Magyarország közötti

kapcsolatokról, 1949–1990 címmel. A vizsgált mű ennek a sorozatnak a második kiadványa. Az olvasó azonban a dokumentumok szakszerű megjelentetésénél jóval többet kap, hisz a forrásokat kontextusba is tudja helyezni a korszak monografikus igényű, avatott feldolgozása segítségével, amelynek a jelentősége legalább olyan nagy, mint a dokumentumok közlése, mindenki számára elérhetővé tétele.